

УДК 341.645

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.14>*Д. А. Мінченко*

МІСЦЕ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Система захисту прав людини має доволі складний, розгалужений характер та включає два основних рівні: внутрішньодержавний та міжнародний.

Міжнародна система захисту прав людини, яку також називають універсальною системою прав людини, бере свій початок із ухвалення Загальної декларації прав людини Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1948 році. Багатосторонні договори про права людини, розроблені під егідою ООН, які набули чинності протягом десятиліть після прийняття Декларації, складають основу цієї системи. Ратифікуючи ці документи, держави-учасниці беруть на себе зобов'язання згідно з міжнародним правом поважати права, гарантовані ними, і нести відповідальність за їх невиконання.

Як відзначає М. Антонович, «міжнародна система захисту прав людини це система, утворена, з одного боку, всесвітніми (універсальними) та регіональними договорами (деклараціями, конвенціями, пактами тощо) в рамках міжнародного права з прав людини, міжнародного гуманітарного і міжнародного кримінального права та відповідними контрольними і правозахисними органами, а з іншого боку, – міжнародними політичними нормами щодо прав людини, які концентруються на правах людини в міжнародних відносинах та способах, якими держави та інші суб'єкти міжнародних відносин визначають і забезпечують права людини» [1, с. 39].

До міжнародної системи захисту прав людини належать: 1) міжнародно-правові акти; 2) міжнародні організації; 3) міжнародно-правові механізми захисту прав.

Варто відзначити, що незважаючи на цілком самостійний характер, внутрішньодержавна та міжнародна системи захисту прав людини не функціонують цілком автономно та незалежно одна від одної. Скоріше вони доповнюють одна одну, утворюючи єдину комплексну систему захисту прав людини. Так, внутрішньодержавна система в деяких випадках виявляється недостатньо ефективною та не завжди забезпечує цілковите відновлення порушеного права, тоді як міжнародна, як правило, не може повністю самостійно забезпечити захист прав людини, потребуючи на певних етапах механізму захисту, особливо на етапі виконання рішення, залучення внутрішньодержавних органів та механізмів. При цьому міжнародні механізми захисту прав людини жодним чином не підміняють собою внутрішньодержавні, а діють у сукупності з ними.

В рамках міжнародної системи захисту прав людини функціонують універсальні та регіональні міжнародно-правові акти, органи та механізми, які забезпечують захист прав людини, у зв'язку з чим виділяють універсальну та регіональні системи захисту прав людини.

Однією з найбільших та найбільш розвинених регіональних систем захисту прав людини є європейська система захисту прав людини. Як відзначає Я. Мартінюк, «європейська система захисту прав людини охоплює два різновиди міжнародно-правових засобів: міжнародно-правові акти (документи) та міжнародні органи, які здійснюють захист цих прав» [2, с. 296]. До цього, вочевидь, справедливого твердження варто додати також третій елемент європейської системи захисту прав людини, а саме юридичні механізми захисту прав людини, які діють на підставі міжнародно-правових актів та реалізуються міжнародними організаціями на європейському просторі.

Саме в рамках цієї європейської системи захисту прав людини функціонує Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), який був заснований у 1959 році на підставі ст. 19 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція) задля забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами своїх зобов'язань за цією Конвенцією та протоколами до неї. У положеннях Конвенції знайшов своє втілення не лише дієвий, а й доволі відомий не лише у вузькому колі фахівців, а й серед пересічних українських громадян міжнародно-правовий механізм захисту прав людини.

Науковим дослідженням особливостей функціонування Європейського суду з прав людини, юридичної природи рішень цієї міжнародної судової установи та їх впливу на процес захисту прав людини займалися такі науковці як Н.Є. Блажівська, І.О. Бут, В.А. Ведькал, О.К. Вишняков, О.Ю. Гарасимів, Т.А. Грабович, Л.Л. Грицаєнко, М.О. Дармін, В.А. Завгородній, М.М. Камишанський, Н.В. Косяк, О.О. Кочура, Л.М. Москвич, Л.А. Олійник, В.П. Паліюк, Б.П. Ратушна, Н.І. Севостьянова, К.В. Смирнова, С.Я. Фурса та ін. Утім питання щодо визначення місця рішень Європейського суду з прав людини в системі захисту прав людини в контексті впливу цих рішень на внутрішньодержавні юридичні механізми захисту прав людини в Україні залишається недостатньою мірою дослідженими, що актуалізує тему даної наукової статті.

Метою даної наукової статті є визначення місця рішень Європейського суду з прав людини в системі захисту прав людини та їх вплив на внутрішньодержавні юридичні механізми захисту прав людини в Україні.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України «кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» [3]. Так, Н. Блажівська наголошує, що гарантоване громадянам право на судовий захист шляхом звернення в органи наднаціональної юрисдикції, в тому числі в рамках Конвенції, передбачає обов'язок держави докладати максимум зусиль щодо організації виконання рішень Європейського Суду [4, с. 229].

Основна дія, яку спричиняють рішення ЄСПЛ щодо захисту прав людини в Україні ґрунтується на положеннях ч. 1 ст. 46 Конвенції, відповідно до якої «Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами» [5].

Зокрема, в Україні діє Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV, який регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення ЄСПЛ у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до ЄСПЛ проти України [6].

Виконання державою рішень ЄСПЛ передбачає цілий комплекс дій щодо відновлення порушеного права потерпілої особи, пов'язаних зі здійсненням заходів індивідуального характеру (виплата відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру) та загального характеру (які вживаються з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене Рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді) [6].

На важливому напрямі впливу рішень ЄСПЛ на національні процедури судового захисту слушно акцентував увагу у своїй промові на конференції в Геттінгенському університеті імені Георга Августа Дін Шпільман, на той час Голова Європейського суду з прав людини. Він відзначив, що конвенційний механізм захисту прав людини не обмежується чітко вираженим зобов'язанням держав виконувати рішення ЄСПЛ, адже воно стосується лише судових рішень, ухвалених проти них, як передбачено пунктом 1 статті 46 Конвенції. Таке бачення не повною мірою розкриває справжню силу рішень ЄСПЛ. Адже той імператив рішень ЄСПЛ, що міститься в резолютивній частині, спирається на його авторитетне тлумачення тексту Конвенції. Іншими словами, *res judicata* поєднується з *res interpretata* (або «l'autorit de la chose interpr t e»). Такі тлумачення уважно вивчаються та застосовуються національними судами [7]. Про це зазначав і сам ЄСПЛ. Так, у рішенні ЄСПЛ від 18.01.1978 у справі Ірландія проти Сполученого Королівства наголошується на тому, що рішення Суду фактично служать не лише для вирішення тих справ, які подаються до Суду, але, у більш загальному плані, для роз'яснення, захисту та розвитку норм, встановлених Конвенцією, тим самим сприяючи дотриманню державами зобов'язань, взятих ними як Договірними Сторонами [8]. На думку О.В. Трояновського, «тлумачення конвенційних норм має значення стандарту, яким держава повинна слідувати з метою недопущення порушення Конвенції та Протоколів до неї» [9, с. 267].

У багатьох випадках Суд надає абстрактні та загальні визначення, і він розробив багато стандартів та критеріїв, які мають доволі широку сферу застосування. Крім того, ЄСПЛ постійно повторював, що він не відступає без поважної причини від власних прецедентів. Принципи тлумачення та стандарти, розроблені в прецедентному праві Суду мають *res interpretata* або «тлумачний» авторитет. Це означає, що розуміння положень Конвенції сформоване тлумаченнями, розробленими в прецедентному праві ЄСПЛ. Тому держави зобов'язані дотримуватися положень Конвенції в тому вигляді, як їх тлумачить ЄСПЛ [10, с. 2].

Такий підхід цілковито сприйнятий і в українському законодавстві. Адже у відповідності до вимог ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» українські суди застосовують при розгляді справ не лише Конвенцію, а й практику ЄСПЛ як джерело права [6].

Рішення ЄСПЛ органічно увійшли до вітчизняної судової практики. Посилатись на рішення ЄСПЛ при подачі скарги чи клопотання, як відзначають деякі юристи-практики, стало «правилом гарного тону» для адвокатів та прокурорів [11]. Майже жодне рішення Верховного та Конституційного судів України не обходиться без підкріплення правової позиції посиланням на рішення ЄСПЛ.

Узагалі співвідношення внутрішньодержавного механізму судового захисту та захисту прав людини ЄСПЛ добре охарактеризовано в рамках так званої «доктрини четвертої інстанції», згідно якої чітко встановлено, що ЄСПЛ не вважається черговою апеляцією, четвертою інстанцією стосовно рішень державних судів. Наприклад, у рішенні у справі «Гарсія Руїз проти Іспанії» ЄСПЛ черговий раз наголосив на тому, що в його функції не входить розгляд помилок у фактах або в законодавстві, начебто допущених національним судом, якщо і оскільки при цьому не було порушено прав і свобод, гарантованих Конвенцією. Крім того, хоча стаття 6 Конвенції і гарантує право на справедливий судовий розгляд, вона все-таки не встановлює жодних правил щодо прийнятності доказів або порядку їх оцінки. Тому встановлення таких правил взагалі є предметом, що регулюється національним законом і національними судами [12].

Тобто не слід розглядати механізм звернення зі скаргою до ЄСПЛ як черговий спосіб оскарження рішення державних судів. Це окремий міжнародно-правовий механізм захисту прав людини, який не підміняє собою внутрішньодержавний механізм судового захисту, а лише створює можливість отримання захисту права у випадках, коли внутрішньодержавний механізм судового захисту не спрацював належним чином.

Тлумачення норм Конвенції, що здійснюється ЄСПЛ та викладається у його рішеннях, не може не впливати й на розвиток правової доктрини. Зокрема, як справедливо відзначають В. Комаров та Т. Цувіна, безпосередній вплив ЄСПЛ та практики ЄСПЛ на сферу цивільного судочинства проявляється в оновленому каталозі принципів цивільного судочинства та нових тенденцій у підходах до тлумачення засад цивільного процесуального права [13, с. 99].

Інший дослідник, С. Солоткий, наполягає на ще одній ключовій ролі рішень ЄСПЛ – вплив на законотворчість у державі. Як відзначив С. Солоткий, «рішення Європейського суду з прав людини мають слугувати одним з орієнтирів для удосконалення передусім законодавчого поля. Безумовно, не можна відкидати можливість їх використання при здійсненні правосуддя, однак справжня імплементація конвенційних норм у національне законодавство полягає у здійсненні моніторингу, вивченні практики Європейського суду з прав людини при підготовці нових проектів нормативно-правових актів, що і є однією з ключових умов здійснення реформаторського процесу в державі» [14, с. 47].

Рішення Європейського суду з прав людини сприяють конвергенції правових систем європейських держав, утвердженню єдиних стандартів, виробленню єдиних понять та підходів до захисту прав людини. Як справедливо відзначив О. В. Трояновський, «діяльність Європейського суду, з одного боку, відбиває певну європей-

ську практику, з другого – сама надає певний вплив на законодавство держав-учасниць Конвенції, зокрема формування єдиних підходів до регулювання цивільних (цивільно-правових) відносин» [9, с. 270].

Можна погодитись і з позицією Г.І. Лисенко та С.П. Волкової щодо того, що рішення ЄСПЛ спричиняють, певною мірою, також на інституційному рівні вплив на правову систему України [15, с. 99]. Адже так звані заходи загального характеру, які ЄСПЛ покладає на державу-відповідача у разі виявлення системного порушення певного конвенційного права, цілком можуть вплинути на функціонування певних державних органів. Так, наприклад, доволі відчутним є вплив рішень ЄСПЛ на утвердження незалежного та неупередженого суду, юрисдикцію судів, порядок формування суддівського корпусу та притягнення суддів до юридичної відповідальності, практику виконання судових рішень в Україні.

Ще одна важлива роль рішень ЄСПЛ утвердження верховенства права на глобальному, міжнародному рівні. У деяких юридичних джерелах зазначається, що ЄСПЛ був створений для вирішення нагальних глобальних проблем – по суті, щоб запобігти повторенню звірств, які мали місце під час Другої світової війни, і як запобіжник проти тиранії та гноблення [16, с. 769]. Важливим інструментом для цього є положення ст. 33 Конвенції, згідно якої «будь-яка Висока Договірна Сторона може передати на розгляд Суду питання про будь-яке порушення положень Конвенції та Протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою Високою Договірною Стороною» [5]. Тобто розгляд ЄСПЛ міждержавних спорів є важливим юридичним механізмом врегулювання міжнародних конфліктів мирним шляхом.

Однак в тих же джерелах стверджується про наявність тенденції, згідно якої держави, віддані верховенству права на національному рівні, є більш законотрусливими й на міжнародному рівні. І навпаки, держави, які не надто стійкі у своїй відданості верховенству права на національному рівні, можуть мати проблеми з дотриманням верховенства права й на міжнародному рівні [16, с. 769].

Справедливість даного твердження можна наочно побачити на прикладі російської федерації, яка ще до виключення її зі складу Ради Європи дотримувалась системної практики невиконання рішень ЄСПЛ. Утім це зовсім не означає марності використання Україною даного міжнародного механізму захисту проти свавілля, численних порушень прав людини, пов'язаних зі збройною агресією росії проти України.

Висновки. Внутрішньодержавна та міжнародна системи захисту прав людини не функціонують цілком автономно та незалежно одна від одної, а доповнюють одна одну, утворюючи єдину комплексну систему захисту прав людини.

Європейська система захисту прав людини є однією з найбільших та найбільш розвинених регіональних систем захисту прав людини, центральним юридичним механізмом захисту прав людини в якій, що охоплює країни-члени Ради Європи, є передбачена положеннями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. процедура захисту прав людини Європейським судом з прав людини.

Рішення Європейського суду з прав людини здійснюють безпосередній вплив на внутрішньодержавні механізми захисту прав людини в Україні, який має комплексний характер, та здійснюється у таких проявах:

1) безпосередній захист конкретного порушеного права особи шляхом ухвалення рішення ЄСПЛ у справі проти України, що підлягають обов'язковому виконанню Україною на підставі ст. 46 Конвенції;

2) здійснення тлумачення ЄСПЛ положень Конвенції, що має безпосередній вплив на правозастосовну діяльність в Україні через застосування українськими судами не лише положень Конвенції, а й практики ЄСПЛ як джерела права;

3) рішення ЄСПЛ впливають на розвиток правової доктрини, яка сприймає та розвиває поняття, принципи, концепції та підходи, сформульовані в рішеннях ЄСПЛ;

4) рішення ЄСПЛ впливають і на законотворчість в Україні, адже в деяких випадках для виконання рішення ЄСПЛ в частині вжиття заходів загального характеру необхідно внести зміни до положень чинного законодавства з метою усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України;

5) інституційний вплив рішень ЄСПЛ на правову систему в Україні проявляється через сприйняття європейських підходів до утвердження незалежного та неупередженого суду, визначення юрисдикції судів, вплив на порядок формування суддівського корпусу та притягнення суддів до юридичної відповідальності, практику виконання судових рішень в Україні;

6) рішення ЄСПЛ сприяють конвергенції правових систем європейських держав, утвердженню єдиних стандартів, виробленню єдиних понять та підходів до захисту прав людини. Здійснюючи систематичне виконання та застосовуючи у власній юридичній практиці рішення ЄСПЛ, Україна, тим самим, сприймає європейську систему правових цінностей;

7) утвердження верховенства права на глобальному, міжнародному рівні шляхом розгляду ЄСПЛ міждержавних спорів, що сприяє вирішенню міжнародних конфліктів мирним шляхом.

Література

1. Антонович М. Міжнародна система захисту прав людини: кризь призму України. *Право України*. 2007. № 3. С. 37-41.

2. Мартинюк Я. Значення європейської системи захисту прав людини для українського суспільства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 292-298.

3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

4. Блажівська Н. До питання про місце рішень Європейського суду з прав людини у національній правовій системі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 226-230.

5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

7. Spielmann D. Judgments of the European Court of Human Rights Effects and Implementation. Conference at the Paulinerkirche Göttingen Georg-August-University, Göttingen 20 September 2013. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/speech_20130920_spielmann_gottingen_eng.

8. European Court of Human Rights. Case of Ireland v. the United Kingdom (Application no. 5310/71). 1978. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57506>.

9. Трояновський О.В. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини та їх місце у правовій системі України. *Право та державне управління*. 2023. № 1. С. 266-271.

10. Gerards J., Fleuren J. (eds.) *Implementation of the European convention on human rights and of the judgments of the ECtHR in national case-law. A comparative analysis.* Cambridge – Antwerp – Portland: Intersentia, 2014. 403 p.
11. Павлюковець Т. Роль та місце рішень ЄСПЛ в українській судовій системі. *Юридична газета online.* 2020. № 22 (728). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/rol-ta-misce-rishen-espl-v-ukrayinskiy-sudoviy-sistemi.html>.
12. European Court of Human Rights. *Case of García Ruiz v. Spain* (Application no. 30544/96). 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-58907>.
13. Komarov V., Tsuvina T. The impact of the ECHR and the case law of the ECtHR on civil procedure in Ukraine. 2021 1(9) *Access to Justice in Eastern Europe*. P. 79–101. DOI: 10.33327/AJEE-18-4.1-a000047.
14. Солоткий С. Рішення Європейського суду з прав людини: місце і роль у правовій системі України. *Український часопис конституційного права.* 2018. № 1. С. 40-48.
15. Лисенко Г.І., Волкова С.П. Вплив рішень Європейського суду на правову систему України. *Історико-політичні студії.* 2016. № 2. С. 94-101.
16. Merris Amos The Value of the European Court of Human Rights to the United Kingdom. *The European Journal of International Law.* Volume 28, Issue 3, August 2017. P. 763-785. URL: <https://doi.org/10.1093/ejil/chx044>.

Анотація

Мінченко Д. А. Місце рішень Європейського суду з прав людини в системі захисту прав людини. – Стаття.

Дана наукова стаття присвячена визначенню місця рішень Європейського суду з прав людини в системі захисту прав людини та їх вплив на внутрішньодержавні юридичні механізми захисту прав людини в Україні.

Стверджується, що система захисту прав людини має доволі складний, розгалужений характер, та включає два основних рівні: внутрішньодержавний та міжнародний, які не функціонують цілком автономно та незалежно один від одного, а доповнюють одне одного, утворюючи єдину комплексну систему захисту прав людини.

Зазначається, що європейська система захисту прав людини є однією з найбільших та найбільш розвинених регіональних систем захисту прав людини, центральним юридичним механізмом захисту прав людини в якій, що охоплює країни-члени Ради Європи, є передбачена положеннями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. процедура захисту прав людини Європейським судом з прав людини.

Зроблено висновок, що рішення Європейського суду з прав людини здійснюють безпосередній вплив на внутрішньодержавні механізми захисту прав людини в Україні, який має комплексний характер, та здійснюється у таких проявах: 1) безпосередній захист конкретного порушеного права особи шляхом ухвалення рішення ЄСПЛ у справі проти України; 2) здійснення тлумачення ЄСПЛ положень конвенції, що має безпосередній вплив на правозастосовну діяльність в Україні; 3) вплив на розвиток правової доктрини, яка сприймає та розвиває поняття, принципи, концепції та підходи, сформульовані в рішеннях ЄСПЛ; 4) вплив на законотворчість в Україні; 5) інституційний вплив рішень ЄСПЛ на правову систему в Україні; 6) сприяння конвергенції правових систем європейських держав, утвердженню єдиних стандартів, виробленню єдиних понять та підходів до захисту прав людини. Здійснюючи систематичне виконання та застосовуючи у власній юридичній практиці рішення ЄСПЛ, Україна, тим самим, сприймає європейську систему правових цінностей; 7) утвердження верховенства права на глобальному, міжнародному рівні шляхом розгляду ЄСПЛ міждержавних спорів, що сприяє вирішенню міжнародних конфліктів мирним шляхом.

Ключові слова: міжнародне публічне право, верховенство права, правосуддя, судовий захист, міжнародні стандарти прав людини, європейські стандарти прав людини, ЄСПЛ.

Summary

Minchenko D. A. The place of judgments of the European Court of Human Rights in the system of human rights protection. – Article.

This research article is devoted to determining the place of judgments of the European Court of Human Rights in the system of human rights protection and their impact on domestic legal mechanisms for the protection of human rights in Ukraine.

It is argued that the human rights protection system is quite complex and branched, and includes two main levels: domestic and international, which do not function completely autonomously and independently of each other, but complement each other, forming a single comprehensive system of human rights protection.

The author notes that the European system of human rights protection is one of the largest and most developed regional systems of human rights protection, and the central legal mechanism for human rights protection in which, covering the member states of the Council of Europe, is the procedure for the protection of human rights by the European Court of Human Rights provided for by the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950.

The author concludes that the judgments of the European Court of Human Rights have a direct impact on the domestic human rights protection mechanisms in Ukraine, which is complex in nature and is manifested in the following ways 1) direct protection of a specific violated human right by adopting a judgment of the ECHR in a case against Ukraine; 2) interpretation of the Convention by the ECHR, which has a direct impact on law enforcement in Ukraine; 3) influence on the development of legal doctrine that accepts and develops the concepts, principles, concepts and approaches formulated in the judgments of the ECHR; 4) influence on law-making in Ukraine; 5) institutional impact of the ECHR judgments on the legal system in Ukraine; 6) promotion of convergence of legal systems of European countries, the establishment of common standards, development of common concepts and approaches to human rights protection. By systematically implementing and applying the ECtHR judgments in its own legal practice, Ukraine thereby accepts the European system of legal values; 7) establishing the rule of law at the global, international level through the consideration of interstate disputes by the ECtHR, which contributes to the peaceful resolution of international conflicts.

Key words: public international law, rule of law, justice, judicial protection, international human rights standards, European human rights standards, ECHR.